

VITA №2

ANTIQUA

КИЇВ
1999

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., викл. Андрощук Ф.О. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.
к.і.н., ст.н.співроб. Піоро І.С.
ас. Рижов С.М.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. Зубар В.М.

Засновник - "Товариство
Археології та Антропології"

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі Товариства
Археології та Антропології

Адреса редакції: 252030, м. Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164

Редактор **Комар О.В.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І., Адаменко Д.В.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство Археології
та Антропології, 1999

© Колектив авторів, 1999

Підписано до друку 30.12.99. Формат 60x84/8. Пап. офс. № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Наклад 300 примірників.

Друкарня фірми "Есе". Київ, пр-т Вернадського, 34/1.

Синиця Є.В. Ранньосередньовічні інгумації в ареалі пенківської культури	98
Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии)	111
Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник.	137
Комар О.В., Піоро В.І. Кургани хозарського часу на Луганщині.	150
Тахтай А.К. Погребальный комплекс хазарской эпохи из округи г. Чистяково Сталинской области	160
Красильніков К.І. Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя	170
Шилін Ю. Нове у нумізматиці Караханідів	178
Андрощук Ф.О. Шведська Бірка та її контакти зі Сходом	194
Готун І.А. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X-XIII ст.	206
Булгакова В. Древнерусская печать второй половины XII в. – первой половины XIII в. с территории киевского детинца	213
Томілович Л.В. Наддніпряньська ланка торгового шляху схід-захід в XIII - середині XVI ст.	215
Зеленко С.М. Итоги исследований подводно-археологической экспедиции Киевского университета имени Тараса Шевченко на Черном море в 1997-99 гг.	223
Тур В.Г. Археологические исследования средневекового христианского храма на горе Сюррю-Кая (Карадаг)	235
Карсим І.А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX - початку XX ст.	240
Таран О. Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН	247
Омельченко Ю.А., Данилова Л. Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика)	251
Список скорочень	258

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ НЕУКРІПЛЕНИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я X-XIII СТ.

The analysis of features of Old Rus village settlements at the Middle Dniepr region shows that they were not uniform. Archaeologically have been discovered large agriculture settlements, cattleman settlements and settlements whose inhabitants practiced different fields and crafts permanently or seasonally. New materials prove that this structure was more developed. The analysis of buildings discovered at those settlements gives evidences about settlements of hunters and fishers, settlements on which were practiced both agriculture and craft, and about versatile centers. Especially this concerned to Polissja zone where environment forced people to seek for different sources of existing. Between specific South Rus nonfortified settlements we know also feudal country centers, religious sites etc.. Of course, some typical kind of settlements existed, but never the less, every settlement kept their own individual features.

Розглядаючи характерні риси неукріплених поселень епохи Давньої Русі, необхідно брати до уваги їх соціальну та економічну неоднорідність. Аналіз пам'яток Київської землі привів П.П.Толочка до висновків про існування різних типів селищ. Мешканці одних були зайняті виключно в сільському господарстві, причому дані поселення не були однотипними, і їх відмінності визначалися, передусім, економічною спеціалізацією окремих територій: в зонах родючих ґрунтів знаходилися великі землеробські села, в поліських районах і в заплавах крупних річок розташовувалися невеликі поселення тваринників. Для інших характерний ремісничий і промисловий напрямок в господарській діяльності. Наводяться приклади щодо сезонних виробничих поселень, зокрема в басейні Тетерева, жителі яких займалися добуванням болотної залізної руди; довготривалих спеціалізованих виробничих селищ по видобутку будівельного каменю і точінню шиферних пряслиць в околицях Овруча; вказується на інші виробництва в основі економічної діяльності: гончарне тощо, виявлення і дослідження яких - справа майбутнього [Толочко, 1980, с.162, 163]. Вчений підкреслював, що поява промислових селищ, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (виплавкою заліза, випалюванням деревного вугілля, добуванням і обробкою шиферу) була обов'язковим наслідком подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці [Толочко, 1975, с.27].

Наступні дослідження дозволили виявити ще більш строкату і багатогранну картину. Якщо ж аналізувати поселення не лише Київської землі, то навіть у межах Середнього Подніпров'я привертають увагу утворення, котрі значно розширюють і уточнюють наші погляди на соціально-економічний феномен давньоруського села. Особливо це стосується глибинних районів Полісся, що розглядатиметься нижче. І визначалося вказане явище як специфікою виробничої діяльності населення, так і соціальним змістом самого селища.

Підводячи попередні підсумки і окреслюючи подальші перспективи археологічних робіт з сільської тематики, О.П.Моця відзначав, що вдалося зафіксувати різноманітні типи поселень, за якими стояли їх конкретні соціально-економічні функції, що досить широко різнилися між собою. Серед них такі, які можна розглядати як населений пункт, жителі котрого (державні смерди) влаштували свої взаємовідносини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей (Автуничі); пункти князівського домену

(Дорогинка, Ліскове); такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але знаходились у приватних володіннях представників класу феодалів (Григорівка) [Моця, 1991, с.7,8]. Міський характер останнього із названих селищ відзначається і автором розкопок; дослідниця підкреслює, що до таких висновків приводить характер планування і щільність забудови: одна садиба на 250-300 кв.м [Петрашенко, 1998, с.212]. «Міська» номенклатура археологічного матеріалу, культурно-релігійний характер багатьох знахідок, археологічні докази зв'язку населення з князівською владою дозволили дослідниці висловити припущення, що григорівське поселення відповідає погосту - адміністративному центру, який виникав в результаті окняження земель [Петрашенко, 1998, с.212,213]. Для цього типу поселень в складі доменіальних князівських володінь - на думку Б.О.Рибаківа - характерні риси феодального організму, впровадженого в гущу селянських «вервей» і «весей», відірваного від доменіальних баз, поселення, де перебував гарнізон, існували приміщення для данини, навколо якого споруджувались укріплення; це і відрізняє його від становища - більш простої в соціально-економічному плані бази для прийому князя в період полюддя [Рибаків, 1993, с.364,365].

Іншого типу селища вивчені на Чернігівщині. Як вказував М.С.Грушевський, «всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині. Тут великі князі й боярські села... пасіки і риболовлі...» [Грушевський, 1928, с.108]. Археологічні роботи в регіоні дозволили простежити як відповідні топоніми, так і речі, що вказують на присутність представників феодального стану [Шекун, 1985, с.44-46], виділити певні соціальні особливості забудови.

Означені риси і в першому, і в другому випадку, проте, мають враховуватися лише в сукупності і при кореляції з іншими чинниками, котрі визначали соціальне обличчя населеного пункту. Як наголошував П.О.Раппопорт, «індивідуальні особливості... поселення... дозволяють в найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» [Раппопорт, 1967, с.3]. Проте дослідник застерігав, що «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб... Аналогічно наявність дорогих імпортних речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими

шляхами, наприклад в якості дарів, військових трофеїв тощо» [Раппопорт, 1967, с.4]. З огляду на сказане, класифікувати поселення варто за комплексом ознак, що по своїй суті заперечень не викликає. Пропонувалося як основні використовувати топографію, характер і специфіку забудови та соціально-економічний статус населення, залучаючи також ряд додаткових критеріїв [Попов, 1994, с.36-38]. Але щодо перших двох основних ознак - друга часто детермінується першою, щодо третьої - наведені вище факти демонструють складність залучення для соціально-економічних висновків лише даних про характер знахідок. Проте, це стає можливим, якщо говорити про соціально-економічний статус, базуючись, перш за все, на даних двох перших. Саме аналіз розташування селищ та особливостей забудови на них дає змогу говорити і про соціальний аспект (що заслуговує на окрему увагу) і про функціональні особливості різних типів неукріплених поселень.

Щодо функцій селищ, в літературі наводився факт, що певні їх риси простежуються на основі вивчення регіональної специфіки, зумовленої, передусім, географічним середовищем. Це - як підкреслювала С.О.Беляєва - стосується згаданих уже поселень поблизу Овруча, поліських металургійних об'єктів, виробничої зони у Комарівці, ремісничих селищ на сільських пам'ятках Чернігівщини та ін. [Беляєва, 1988, с.198,199; Беляєва, 1990, с.114-116; 1993, с.84].

На окрему увагу заслуговують пункти, які, хоч і були поселеннями сільського типу, тим не менше, мали оборонні споруди. І хоч вони не аналізуються в даній роботі, оскільки це неминуче привело б до визначення соціального змісту пам'яток, що є окремою глобальною темою, проте при розгляді функціональних особливостей селищ зовсім не згадати їх було б некоректним. На сільський характер ряду укріплених пам'яток вказував В.В.Седов, відносячи до таких городища площею до 3 тис. кв.м [Седов, 1978, с.147], подібної точки зору дотримувався і П.О.Раппопорт, відзначаючи: «якщо поселення, що мали укріплення площею не менше 1-2 га можуть дійсно виявитись містами, то поселення меншої площі напевно виявляться сільськими. ...Сама лише наявність укріплень ще не вирішує питання про соціальний характер даного поселення» [Раппопорт, 1967, с.5,6]. Розглядуваний нами регіон подібну картину демонструє на прикладі пам'ятки біля с.Григорівка, центральна частина якої з найменш захищеного боку в XII ст. - за спостереженнями В.О.Петрашенко - обноситься дерев'яною стіною [Петрашенко, 1998, с.212].

Повертаючись до питання про різні за функціональним призначенням селища, варто нагадати твердження І.Забеліна, який вважав, що село, навіть у значенні окремої садиби, виражало господарську самостійність свого власника. [Забелін, 1876, с.544]. І саме через призму господарської діяльності - на що звертав увагу В.Я.Конецький - можна простежити вплив на систему розселення природних умов [Конецький, 1984, с.161].

Щодо економічної діяльності, то вона - на думку В.Й.Довженка - носила натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом [Довженко, 1961, с.213]. Дане поєднання добре простежується на багатьох селищах (хоча ремісники, судячи з масштабів виробництва, обслуговували не лише свою сім'ю), дозволяючи говорити про загальне й особливе в їх розвитку, хоч кожне селище мало своє індивідуальне обличчя. Останнє, до речі, простежується не лише в Середньому Подніпров'ї, а й в інших регіонах, на що вже зверталася увага в публікаціях [Філіпчук, 1987, с.155,156].

Узагальнюючи результати робіт з селищної тематики, А.В.Куза підкреслював, що в цілому для вказаних пам'яток епохи Давньої Русі велике значення мали передусім добуваючі промисли, а також заняття, в тій чи іншій мірі пов'язані з експлуатацією природних ресурсів: виплавлення заліза, випал вугілля, вигонка дьогтю; селянське господарство характеризувалося домашнім виробництвом, що повністю забезпечувало побут. Разом з тим, в ході розкопок фіксувалися сліди ковальської, ливарно-ювелірної, гончарної справи тощо [Древняя Русь. Город. Замок. Село, 1985, с.103].

Розглянемо приклади пам'яток, що репрезентують як окремі специфічні галузі, так і їх сукупність у певних співвідношеннях. Вже називалася, як окрема категорія, селища тваринників у річкових заплавах та серед обширних поліських лук. Деякі з них піддані археологічному вивченню, зокрема, розташовані у басейнах Ужа, Здвижа, Тетерева: на піщаних заплавах дюнах, невеликі за площею - від 30×70 до 80×150 м. Датуються вони XI-XIII ст., розкопки на одній з пам'яток (біля Бородянки) дозволили виявити підквадратний (0,85 x 1 м) черинь і передпічну яму наземного житла (глибина фіксації 0,15 м від сучасної поверхні). Розташування вказаних пунктів та їх розміри приводять - як вказувала Л.І.Іванченко - до ідентифікації їх з місцем проживання тваринників [Іванченко, 1981, с.122,123]. З іншою галуззю пов'язане ще одне заплавне селище - Борки III на р.Судость. Воно демонструє наземні житла, котловани типу напівземлянок, але без печей, господарські ями; тут знайдені численні кістки диких тварин і знаряддя обробки шкур [Смирнов, Шинаков, 1987, с.104; Смирнов, Нигматуллин, Сорокин, Шинаков, 1988, с.91; Смирнов, Сорокин, 1989, с.18]. В публікаціях одноставно відзначався неземлеробський характер пам'ятки, акцентувалася увага на незвично високому відсотку кісток диких тварин. Проте, щодо конкретного визначення місця даного селища, думки дослідників розійшлися. Спеціалісти з археозоології, що обробляли колекцію, висловили припущення про можливість ототожнення пам'ятки з мисливським займищем літописних бродників [Маслов, Антипина, Мусатова, 1988, с.64,65; Антипина, Маслов, 1990, с.116-119; 1994, с.60-65], археологи ж, зокрема Є.О.Шинаков, схилилися до ідентифікації поселення як князівського заповідника, аналогічного згадуваному під 947 р. «ловищам» княгині Ольги [Шинаков, 1988, с.17-18; 1995, с.74, 79, 214; 1996, с.50, 51]. Не виключали можливості такого трактування й інші дослідники [Зотько, Нигматуллин, Смирнов, Смирнова, 1993, с.67]. До вивчення вказаного селища князівські ловища та перевесища, в т.ч. і в Сіверській землі, розглядалися без археологічних ідентифікацій [Голубовський, 1881, с.27; Фроянов, 1996, с.397].

Привертає увагу ще одне заплавне поселення, вивчене на території Чернігівського Задесення, - Анисів. Тут досліджено три житла, знайдено численні матеріали, що вказують на розвиток рибальства, а також речі, які свідчать про високий соціальний статус мешканців [Кузнецов, 1987, с.358, 359; 1988, с.49]. В літературі дана пам'ятка ототожнювалася з промисловим селищем рибалок [Шекун, 1992а, с.52; 1995, с.9-11]. Проте, дана ідентифікація не безсумнівна; авторами розкопок висловлювалося припущення щодо входження цієї пам'ятки до феодалної садиби в складі чернігівської міської агломерації [Кузнецов, Ситий, 1992, с.34-41]. Звернувши увагу на той факт, що цінні знахідки на селищах непоодинокі і навряд чи виявлені в Анисові невелика срібна підвіска, бронзова платівка-накладка, так як і уламки плінфи з цем'янковим розчином

тощо можуть слугувати єдиним критерієм віднесення до феодального осередку. Разом з тим підкреслимо, що рибальство на пам'ятці розвивалося (про що свідчать шиферне і свинцеві грузила), хоч наряд чи дане поселення промислове, скоріш за все, рибальство було лише однією з галузей. Разом з тим, останнім часом вивчені пам'ятки, де сліди даного заняття проявляються чіткіше. І хоч територіально вони виходять за межі Середнього Подніпров'я, проте залучення їх як аналогії виправдане, оскільки база і організація промислу, що використовувалися давнім населенням, у цілому були подібними. Приклади походять з басейну Бистої Сосни та Дністра. Зокрема, так ідентифіковане поселення біля с.Аргамач - Пальна [Тропин, 1996, с.192]. Розташоване на тій же річці селище біля с.Лави демонструє не лише рибальську, а й залізобудовну спеціалізацію [Тропин, 1992, с.205]. Привертає увагу і пам'ятка, вивчена біля с.Сокіл у Подністров'ї. На ній досліджено напівземлянку без опалювальної споруди. На думку О.Л.Вільшанської, вона функціонувала в теплі періоди і використовувалася рибалками під час лову [Вільшанська, 1988, с.85-90]. Стосовно останнього об'єкту - варто принагідно згадати аналогічні, виявлені на охарактеризованому вище селищі Борки-III. Серед поселень з подібними топоузовами - пам'ятка з наземними житлами, досліджена С.Гамченком на острові біля с.Студениця на Житомирщині [Гамченко, 1899, с.3-93].

Наведені приклади демонструють певну сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об'єктів з їх складу. Подібне явище досить розповсюджене, поодинокі невеликі поселення на підвищеннях в заплаві виявлені в окрузі Любеча [Шекун, 1992б, с.52] та в цілому в межах річки Дніпра і пониззя Десни [Веремейчик, 1994, с.7; Шекун, 1996, с.114]. Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація - не єдині форми прояву функціональних особливостей селищ регіону. Основною рисою багатьох з них є багатоструктурність економіки і багатогранність виробничої діяльності, розвиток різноманітних ремесел і промислів. Аналізуючи сільську кустарну промисловість, Р.Попов підкреслював, що вона зумовлювалась, передусім, несприятливістю умов для землеробства (що змушувало селян шукати підспір'я в формі промислової праці) з одного боку і доступністю та дешевизною матеріалу, простотою прийомів, операцій, незначними пристосуваннями, можливістю збуту - з іншого [Попов, 1875, с.15-21]. Всі ці умови наявні в лісовій зоні, на чому наголошував В.П.Петров, характеризуючи багаточисельні і різноманітні неземлеробські заняття населення останньої [Петров, 1968, с.33]. Суттєво проявляється це - за спостереженнями А.Г.Данилюка - і в регіональних особливостях народного будівництва, відображаючи в тому числі і зміну господарських типів [Данилюк, 1982, с.59,60]. Яскраво і вичерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів і селища Українського Полісся. За спостереженнями чернігівського дослідника В.П.Коваленка, навіть в пізньосередньовічні часи це сягло найрізноманітніших сфер діяльності - аж до відлову і дресування ведмедів [Коваленко, 1992, с.33; 1993, с.68]. Подібна картина спостерігається і щодо давньоруських селищ, причому строкатість і різнобічність досліджуваних утворень приводить до постановки питання: чи були серед поліських поселень типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного [Готун, 1995, с.121]. Вже називалися поселення тваринників, рибалок, мисливців; пам'ятки, де розвивалися ремес-

ла. Поліські ж селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються і спеціалізовані виробничі села, і пам'ятки, де ремесла і промисли були допоміжними по відношенню до землеробства і тваринництва, і пункти, де певна галузь була домінуючою, а рільництво та скотарство другорядними. Спостерігалися і різні співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок; це заслуговує окремого висвітлення.

Господарська багатофункціональність добре простежується за матеріалами поселення Ліскове, де вивчені сільськогосподарські споруди, житло-майстерня ювеліра, кузня, ями для добування смоли та дьогтю, будівля з численними обробленими фрагментами шиферу, яма для випалу вапняку тощо. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, що вказують на розвиток рибальства, бортництва. На думку О.В.Шекун та О.М.Веремейчик, місцеві ремісники обслуговували всю округу [Шекун, Веремейчик, 1995, с.155]. Подібна картина спостерігається і на інших селищах регіону. Зокрема, на поселенні Овраменків Круг досліджені виробничі споруди для смолокуріння, овин, яма в жаровню. Зернові ями, жаровню та житло з обробленими роговими заготовками вивчено на селищі Криниця. Лісохімічний промисел розвивався на поселеннях Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка. Виплавкою заліза займалися на селищах Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. На поселенні Деснянка виявлено сліди як добування заліза, в т.ч. розвал горна, так і його обробки - ковальської і слюсарної справи [Веремейчик, 1985, с.102; Веремейчик, 1986, с.31; 1989, с.88; Шекун, 1990, с.133,134; Шекун, Сита, 1993, с.39; Веремейчик, Пашкевич, 1995, с.19; Веремейчик, Готун, 1996, с.65-68].

Про зернове господарство, як одну з пріоритетних галузей, свідчать також матеріали з поселення Рів-II в Подесенні. Тут досліджено житла, погребі, зернові ями, снопоосушильню. Займалася місцева людність і залізобудовою: вивчено майстерню відповідного профілю [Коваленко, Моця, Шекун, 1985, с.288]. Знайдено тут і артефакти, що вказують на розвиток рибальства. Прикладом можуть слугувати грузила, аналогічні виявленим на поселенні Анисів [Простантінова, 1988, с.34].

Селища каменотесів на Овруччині вже згадувалися. Вони - на думку П.С.Пеняка - були пов'язані з сільським господарством, і їх мешканці користувалися загальною з селянством суспільно-правовою градацією [Пеняк, 1987, с.34]. Деяко вище згадувалася будівля з численними шматками обробленого шиферу, виявлена в Лісковому. Варто відзначити і наявність подібної в Софійській Борщагівці [Готун, Моця, 1993, с.78]. Ще більш віддалене від районів сировини селище, на якому обробляли шифер, вивчене у верхньому Поволжі. Тут в одному з жител виявлено більше 40 шиферних пряслиць та кілька десятків намистин, в тому числі напівфабрикати [Милонов, 1950, с.155, 158]. Даний приклад, з огляду на його територіальну віддаленість, слугує додатковим підтвердженням існування подібних не лише на Овруцькому кряжі; зрештою, і в містах - Києві, Мінську, Мозирі та ін. майстерні вказаного призначення зустрічалися не раз [Айналов, 1904, с.29; Штыхов, 1978, с.113; Гупало, Івакін, Сагайдак, 1979, с.45, 46; Трусов, 1991, с.66, 67].

Дослідження показали, що чим менш сприятливими були умови для сільського господарства, тим більшого значення набували ремесла і промисли. Так, на поселенні Автуничі, розташованому на

малородючих піщаних і супіщаних ґрунтах в оточенні лісів і боліт, простежено сліди високорозвинутого багатогалузевого господарства. Зафіксовано знахідки, пов'язані із землеробством, скотарством, мисливством, рибальством, збиральництвом. Відзначимо, що рільничі знаряддя нечисленні, а відбитки зерен та обвуглені зернівки вказують на відсутність монокультурної злакової спеціалізації: згідно аналізів, зроблених Г.О.Пашкевич, тут вирощувалось мінімум сім видів типового для давньої Русі палеоботанічного спектру. Крім вказаних галузей, високого розвитку досягли гончарство, лісохімічні промисли та ін., займались на поселенні і роботою з чорним металом. Інструменти свідчать про слюсарне ремесло, обробку дерева, шкіри тощо.

Розкопками зафіксовано розвиток гончарства ще на ряді пам'яток. Горни на поселеннях Томашівка, Малополовецьке, на селищах поблизу Райковецького городища вже перераховувалися. Остання пам'ятка репрезентує також неукріплені селища, жителі яких займались сільським господарством та такі, де було зосереджене ремісничє виробництво (гончарне, виготовлення жорен і т.п.). Пам'ятки зі слідами ремісничої діяльності авторами розкопок визначались як посади давньоруського міста [Мовчанівський, 1934, с.211; 1935, с.146-147; Гончаров, 1948, с.49,50; 1949, с.35-46; 1950, с.54-57]. Привертають увагу вивчені на вказаній пам'ятці житла, де окрім звичайної печі зафіксовано гончарний горн чи ще одну піч - технічного призначення.

Вище вже називалися поселення металургів, в тому числі і сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарськими ямами біля с.Лапутьки, де - на думку П.П.Толочка - займались «відхожим» промислом жителі сусідніх городищенських центрів [Толочко, 1980, с.163]. Аналогічна пам'ятка відома і біля с.Новосілки [Телегін, 1965, с.98]. Пов'язане з сільським ремеслом спеціалізоване виробничє поселення репрезентує і згадуване вже селище Колонщина. Учасники розкопок вказують навіть на наявність на ньому двох виробничих ділянок: до однієї входило житло, спеціалізовані споруди, ями, залишки наземної печі; до іншої - житло, металургійний горн, споруди, ями [Монтаг, Філюк, 1993, с.40; Серов, Філюк, 1990, с.73,74; Філюк, 1995, с.77]. З чорним металом мали справу і жителі селища Гульськ. Поряд з будівлями вказаного призначення вивчено на селищі і хліви, комплекс для просушки зерна і випікання хліба та ін. [Звіздецький, 1991, с.22, 23; Звіздецький, Носіков, 1992, с.35-38; Звіздецький, Готун, 1997, с.32-52]. Подібна картина спостерігається і на поселенні Комарівка, де металургія співіснує з лісохімічним промислом, рільництвом та ін. [Кубишев, 1967, с.24-27; 1968, с.49-51; 1969, с.158-159; 1971, с.239-242; 1972, с.339-341; Беляєва, Кубишев, 1995, с.24-27].

В зонах родючих ґрунтів знаходились великі селища землеробів. На думку П.П.Толочка, показує в цьому відношенні поселення неподалік від городища Іван-гора з десятками жител і господарських споруд, численними сільськогосподарськими знаряддями [Толочко, 1980, с.162, 163]. Землеробство досягло високого рівня розвитку на селищах, відкритих поблизу сіл Казаровичі [Степаненко, Блажевич, 1976, с.151-163], Дорогинка [Серов, 1985,

с.354; 1987, с.410-411; Південноруське село..., 1997, с.108-112] та інших.

В літературі характеризувалися об'єкти, пов'язані з обробкою та зберіганням зернових, вивчені на Григорівському поселенні: двокамерна будівля з печами для просушки і випічки хліба та ямою-погребом; споруда для просушки снопів; комора для зберігання збіжжя; на високий рівень розвитку галузі вказують і знахідки знарядь [Петрашенко, Пашкевич, 1992, с.198-210]. Серед інших занять - рибальство, мисливство, промисли. Наявність гончарного горну вказує на місцеве виробництво кераміки, шлаки і великі печі виробничого призначення - на металообробку [Петрашенко, 1993, с.67; 1995, с.147; Південноруське село..., 1997, с.121].

Розглядаючи функціонально різні типи сільських поселень, необхідно згадати заміські оселі представників феодального класу. Вже згадувалось ототоженне із подібною садибою селище Анисів. Проте, дана ідентифікація базувалася лише на престижному речовому комплексі. Розкопки ряду селищ показали, що подібні знахідки для давньоруського села не виняток. Разом з тим, є приклади дослідження саме сільських феодальних осередків. Показує в даному відношенні селище Чауси в Могилівському Подніпров'ї. Тут вивчено садибу і окремі господарські будівлі навколо неї. Більшість споруд - наземні; зафіксовано погребі, вогнища і печі за межами будівель. Автор розкопок вважає, що дане обійстя належало дружиннику-землевласнику чи представнику власницької адміністрації. Навколо проживали ремісники - на це вказують сліди залізобробної справи, а різноманітність форм посуду і запаси сировини свідчать про домашнє гончарне виробництво. Попри наявних слідах ювелірного ремесла, деревообробки, рибальства, тваринництва, мисливства, відсутні знахідки, пов'язані із землеробством, що привело Я.Г.Різра до припущення, що сільськогосподарська зона знаходилася у віддаленні від садиби феодала, на ще не відкритій частині пам'ятки [Риєр, 1981, с.15,16].

Привертають увагу ще кілька типів селищ; хоч вони виявлені і за межами Середнього Подніпров'я, але репрезентують надзвичайно цікаві соціально-економічні утворення. В Подонні на діюні вивчено вогнище і два глинобитних майданчики; житло (4×4 м) - легкої наземної конструкції тимчасового (сезонного) користування; датується комплекс в межах ХІ -початку ХІІ ст. і ототожнюється дослідником пам'ятки зі стоянкою бродника [Синюк, 1993, с.83-86].

Кілька комплексів пов'язані з відправленням культів. Показує в даному відношенні неукріплене святилище ХІІ-ХІІІ ст. в Медоборах на Тернопільщині. Комплекс язичницьких споруд на селищі «Бабина долина» датується ІІ половиною ХІІ - І половиною ХІІІ ст.; для його спорудження використані котловани жител давньоруського селища ХІ ст. В складі пам'ятки - капище, 4 жертвні камери, жертвні ями та 2 «сухі» колодязі [Ягодинська, 1994, с.55]. Згадуються поселення служителів язичницького культу біля городищ-святилищ і Б.О.Тимошук [Тимошук, 1994, с.35]. А розкопки поселення поблизу Рогачова дозволили зафіксувати житло жерця на святилищі [Солов'єва, 1970, с.304, 305].

ЛІТЕРАТУРА

- Айналов Д. 1904. Летопись о начальной поре русского искусства // Отчет о состоянии деятельности Императорского Санкт-Петербургского университета за 1903 год. СПб.
- Антипина Е.Е. Маслов С.П. 1990. К вопросу об организации охоты в Древней Руси // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв» (15-18 мая 1990). Чернигов.
- Антипина Е.Е. Маслов С.П. 1994. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси // Археология. №1.
- Беляева С.А. 1988. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Т.2. К.
- Беляева С.А. 1990. О причинах региональной специфики развития сельского хозяйства Южной Руси в X-XIV вв // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.» (15-18 мая 1990 г.). Чернигов.
- Беляева С.О. 1993. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X-XIV ст. // Старожитності Південної Русі. Чернігів.
- Беляева С.О., Кубишев А.І. 1995. Поселення Дніпровського Лівобережжя X-XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). К.
- Веремійчик О.М. 1985. До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X-XIII ст.) // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей. Чернігів.
- Веремійчик Е.М. 1986. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 800-летию «Слова о полку Игореве». Чернигов.
- Веремійчик Е.М. 1989. К вопросу о дегтярном и смолокурном промысле на древнерусских селищах Черниговщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. Апрель 1989 г. Сумы.
- Веремійчик О.М. 1994. Сільські поселення IX - першої половини XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра. Автореферат дис. ...канд.іст.наук. К.
- Веремійчик О., Готун І. 1996. Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі // СЛ. №6.
- Веремійчик О.М., Пашкевич Г.О. 1995. Палеоботанічні знахідки з поселення Овраменків Круг // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна. Чернігів.
- Вільшанська О.Л. 1988. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с.Сокил на Середньому Дністрі // Археология. Вип.61.
- Гамченко С. 1889. Древний поселок и могильник в ур.Стуга (близ с.Студеница Житомирского уезда Волынской губернии) // ЧИОНЛ. Кн.13. Отд.2.
- Голубовский П. 1881. История Северной земли до половины XIV ст. К.
- Гончаров В.К. 1948. Райковецьке феодальне городище XII-XIII ст.ст. // ВАН. №7.
- Гончаров В.К. 1949. Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.) // АП. Т.І.
- Гончаров В.К. 1950. Райковецьке городище. К.
- Готун І.А. 1995. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995 р.). Житомир.
- Готун І. Моця О. 1993. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) // КС. №5.
- Грушевський М.С. 1928. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. М.С.Грушевського. Б/м.
- Гупало К.М., Івакін Г.Ю., Сагайдак М.А. 1979. Дослідження Київського Подолу (1974-1975 рр) // Археология Києва. Дослідження і матеріали. К.
- Данилюк А.Г. 1982. Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся // НТЕ. №6.
- Довженко В.Й. 1961. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. К.
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Борисович Г.В. Даркевич В.П. Кирпичников А.Н. и др. 1985. М.
- Забелин И. 1876. История русской жизни с древнейших времен. Ч.1. М.
- Звіздецький Б.А. 1991. Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції // АДУ у 1990 р. Препринт. Ч.1. К.
- Звіздецький Б.А., Готун І.А. 1997. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археология. №2.
- Звіздецький Б.А. Носіков П.І. 1992. Про типи та функціональне призначення археологічних об'єктів древлянського поселення біля с.Гульськ // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів.
- Зотько М.Р., Нигматуллин Р.А., Смирнов А.С., Смирнова М.Е. 1993. Работы Деснинской экспедиции в 1986-1989 гг // КСИА. Вип.210.
- Иванченко Л.И. 1981. Об одной группе поселений на правобережном Полесье // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. Тезисы докладов республиканской конференции молодых ученых. Киев, апрель 1981. К.
- Коваленко В.П. 1992. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів.
- Коваленко В.П. 1993. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі // Археология. №2.
- Коваленко В.П. Моця А.П. Шекун А.В. 1985. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 года. М.
- Конечкий В.Я. 1984. О реконструкции заселенности центральных районов Новгородской земли в XI-XII вв. // Новгородский край. Материалы научной конференции «Новгород древний - Новгород социалистический. Археология. История. Искусство» 13-15 октября 1982, посвященной 60-летию археологических раскопок в Новгороде. Л.
- Кубишев А.И. 1967. Раскопки поселения X-XV вв. у с.Комаровка // АИУ 1965-1966 гг. Вип.І. К.
- Кубишев А.И. 1968. Раскопки средневекового поселения XI-XV вв. у с.Комаровка // АИУ 1967 г. Вип.ІІ. К.
- Кубишев А.И. 1969. Работа Комарівського загоду Канівської давньоруської експедиції // УІЖ. №8.
- Кубишев А.И. 1971. Исследование Комаровского поселения X-XV вв. в 1968 г. // АИУ 1968 г. Вип.ІІІ. К.
- Кубишев А.И. 1972. Комарівське поселення XI-XVI ст // XV Наукова конференція Інституту археології присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези

- пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970-1971 р на території України). Одеса.
- Кузнецов Г.А. 1987. О работах второго Черниговского отряда // АО 1985 года. М.
- Кузнецов Г.О. 1988. Археологічні дослідження в заплаві Десни // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1588). Тези доповідей. Вип.ІІ. Чернігів-Ніжин.
- Кузнецов Г.О. Ситий Ю.М. 1992. Феодальна садиба XII-XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. Чернігів.
- Маслов С.П., Антипина Е.Е., Мусатова С.И. 1988. Osteологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тезисы докладов межвузовской историко-краеведческой конференции. Брянск.
- Милонов Н.П. 1950. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги // Материалы по археологии Верхнего Поволжья // МИА. №13.
- Мовчанівський Т. 1934. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 року // НЗІМК. Кн.І.
- Мовчанівський Т. 1935. Райковецьке городище XI-XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929-1934 рр) // НЗІМК. Кн.5-6.
- Монтаг П.Б., Філюк О.В. 1993. Досвід реконструкції технологічної схеми металургійного виробництва // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. Вип.4. К.
- Моця А.П. 1991. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Научная конференция «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». Тезисы докладов 20-22 февраля 1991. М.
- Пеняк П.С. 1987. Об организации Овручского шиферного производства // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI Республиканской конференции молодых археологов. Киев, октябрь 1987. К.
- Петрашенко В.А. Пашкевич Г.А. 1992. К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с.Григоровка на среднем Днепре // РА. №1.
- Петрашенко В.О. 1993. До проблеми археологічного дослідження південноруського села // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я.Самоковасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д.Я.Самоковасова. Чернігів.
- Петрашенко В.А. 1995. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. - МАР. Вып.2. М.
- Петрашенко В.О. 1998. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). К.
- Петров В.П. 1968. Подсечное земледелие. К.
- Південноруське село IX-XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Моця О.П. Коваленко В.П. Петрашенко В.О. та ін. 1997. К.
- Полов И.О. 1994. Некоторые проблемы типологии славянских поселений северо-запада Восточной Европы 8-11 вв. // Матеріальна цивілізація Східної Європи. К.
- Попов Р. 1875. Кустарная промышленность в России. - Из Отечественных записок. Т.СХХІХ. №3. Отд.2.
- Простантинова В.В. 1988. Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у Х-XIII ст.ст. (до питання про торговельні зв'язки) // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. Вип.ІІ. Чернігів-Ніжин.
- Раппопорт П.А. 1967. О типологии древнерусских поселений // КСИА. Вип.110.
- Риер Я.Г. 1981. Феодальное поселение X-XVI вв. у г.Чаусы в Могилевском Поднепровье // Вопросы истории. История СССР и БССР. Древний мир и средние века. Мн.
- Рыбаков Б.А. 1993. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII веков. М.
- Седов В.В. 1378. Городища Смоленской земли // Древняя Русь и славяне. М.
- Серов О.В. 1985. Исследования в Киевской области // АО 1983 года. М.
- Серов О.В. 1987. Древнерусские селища у с.Дорогинки // АО 1985 года. М.
- Серов О.В. Філюк О.В. 1990. Охоронні розкопки біля с.Колонщина Макарівського р-ну Київської обл. // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. Тези доповідей та повідомлень на науково-практичному семінарі. Вінниця.
- Синюк А.Т. 1993. Стоянка бродника в устьє реки Богучарки // Археология и история Юго-Востока Древней Руси (материалы научной конференции). Воронеж.
- Смирнов А.С. Нигматуллин Р.А. Сорокин А.Н. Шинаков Е.А. 1988. Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 года. М.
- Смирнов А.С., Сорокин А.Н. 1989. Деснинская экспедиция в 1984-1985 гг // КСИА. Вып.196.
- Смирнов А.С., Шинаков Е.А. 1987. О работах Погарского отряда // АО 1985 года. М.
- Соловьева Г.Ф. 1970. Археологические раскопки близ Рогачева Гомельской области // АО 1969 года. М.
- Степаненко Л.Я. Блажевич Н.В. 1976. Поселения та могильник X-XIII ст. поблизу с.Козаровичі на Дніпрі // Дослідження з слов'яно-руської археології. К.
- Телегін Д.Я. 1965. Основні результати робіт Київської експедиції 1962-1964 рр // Археологія. Т.ХІХ.
- Тимошук Б. 1994. Поганські городища-святилища Галицької Русі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I - на початку II тис. н.е. Тези доповідей міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці, 22-24 вересня 1994. Чернівці.
- Толочко П.П. 1975. Киев и Киевская земля в XII-XIII вв. Автореферат дис. ...докт. ист. наук. К.
- Толочко П.П. 1980. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. К.
- Тропин Н.А. 1992. Древнерусские селища XII-XIII вв у с.Лавы // История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию XII археологического съезда. Харьков.
- Тропин Н.А. 1996. Разведки в бассейне Быстрой Сосны // АО 1995 года. М.
- Трусов О.А. 1991. Мозырская камнерезная мастерская XII -начала XIII вв // Гомельщина: археология, история, памятники. Тезисы Второй Гомельской областной научной конференции по историческому краеведению, 1991 г. Гомель.
- Філіпчук М.А. 1987. Сільські садиби Північної Буковини X-XI ст. (за матеріалами археологічних досліджень) // Молоді учені-супільствознавці УРСР - 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. 17-18 грудня 1987 р. Львів.
- Філюк О.В. 1995. Спеціалізований виробничий центр X-XI ст біля с.Колонщина на Київщині // Древние культуры и цивилизации Восточной Ев-

ропы (Материалы 3 Международной археологической конференции студентов и молодых ученых. Одесса, февраль 1995 г.). Одесса.

Фроянов И.Я. 1996. Рабство и данничество у восточных славян VI-X вв. СПб.

Шекун А.В. 1986. Селища IX-XIV вв. в низовьях междуречья Днепра и Десны // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX-XIII вв» (15-18 апреля 1985 г.). Тезисы докладов. Чернигов.

Шекун А.В. 1990. Сельская усадьба первой половины XI в (по материалам раскопок поселения «Криница») // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа IX-XIII вв» (15-18 мая 1990). Чернигов.

Шекун О.В. 1990а. Матеріальна культура сільської околиці Чернігова IX-XIII ст. // Тези наукової конференції «Чернігів -перлина української культури». Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном. Інформаційний бюлетень. №2.

Шекун О.В. 1992б. Сільська округа літописного Любеча // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Чернігів.

Шекун О.В. 1995. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В.Шекуну. Чернігів.

Шекун О.В. 1996. Поселенська структура низини межириччя Десни і Дніпра 12-17 ст. // Святий

князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. Чернігів.

Шекун А.В. Веремейчик Е.М. 1995. Древнерусские сельские поселения в верховьях р.Белоус // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. - МАР. Вып.2. М.

Шекун О.В. Сита Л.Ф. 1993. Пам'ятки IX-XII ст в околиці с.Старий Білоус поблизу Чернігова // Старожитності Південної Русі. Чернігів.

Шинаков Є.О. 1988. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. Вип.ІІ. Чернігів-Ніжин.

Шинаков Е.А. 1995. От пращи до скрамасакса: на пути к державе Рюриковичей. Брянск.

Шинаков Е.А. 1996. Об особом типе поселений Древней Руси в Среднем Подесенье // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и Запада России. Сб. тезисов V межвузовской конференции по исторической географии и исторической демографии Центрального Черноземья и Запада России. М.-Брянск.

Штыхов Г.В. 1978. Города Полоцкой земли. М.

Ягодинська М. 1994. Археологічні дослідження давньоруського святилища XII-XIII ст у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межириччя та суміжних територій в другій половині I - на початку II тис. н.е. Тези доповідей міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці, 22-24 вересня 1994. Чернівці.

CONTENTS

Kukharchuk Yu.	
Mousterian location Chulatovo III in Desna area and interpretation of its cultural belonging	3
Pyasetski V.	
The Palaeolithic of the Eastern part of the Volhynian Uplands	8
Stupak D.	
Technology of the flint chipping of the Svider culture of Ukrainian Polissja (by the analyzes of nucleuses)	18
Kornienko V.	
The classification of the Late Paleolithic images	25
Smytyna E.	
Population migrations and the way of the historical-cultural adaptation: some problems of correlation (at the materials of Mesolithic settlements of Ukraine)	31
Mikhailova N.	
Myths about the deer of the Eurasian peoples	38
Hassan Hasan.	
Ancient Mary city (problems of historical and archaeological study)	45
Mamleeva L.	
Formation of Great Silk Road in the system of transcivilization interaction of the peoples of Eurasian.	53
Piolo V.	
Graves of the Katakombna culture with the production tools in the Luaganska province	62
Lysenko S.	
Cemetery of Kozarovychy of Late Bronze Age	69
Zubar V., Krapivina V.	
About Roman Garrison in Olbia in the middle of the 3rd Century	76
Petrauskas A., Petrauskas O., Shyshkin R.	
The new settlement of the Late Zarubnynetska culture near Krukivschina in the Kyiv region	84
Levada M., Osadchiy R.	
The New Monuments of Chernyahov Culture to the North of Vinnitsa Province (about a question of the population settlement between the rivers Ros' and South Bug)	92
Sinitsa E.	
Early mediavel ingumations in penkovka culture area	98
Komar A.	
Pre-Saltiv and Early Saltiv horizons in Western Europe (problems of chronology)	111
Aksjonov V.	
The Staryj Saltiv catacomb cemetery	137
Komar A., Piolo V.	
Barrows of the Khazarian time in the Lugansk region	150
Tahtaj A.	
Burial complex of the Khazarian times from Chistjakovo (Stalinsk region)	160
Krasilnikov K.	
Kitchen ceramics and some wares of special designation made of clay of Saltiv-Majaki culture in the Middle Donets region	170
Shilin Y.	
New in numismatics of the Kharahanides	178
Androschuk F.	
Sweeden Birka and its contacts with the East	194
Gotun I.A.	
Functional features of the nonfortified settlements of the Middle Dniepr region in 10 th – 13 th centuries A.D.	206